

Моўныя формулы этыкету ў беларускіх народных песнях

Зіманскі В.Э.

Установа адукацыі "Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава", Віцебск

У артыкуле разглядаюцца моўныя формулы этыкету, ужытыя ў беларускай народнай песеннай творчасці. Асабліва ўвага надаецца аналізу структуры этыкетных адзінак, іх семантычнага нападунення, магчымасці вырашаць камунікатыўныя задачы ў творах розных народных песенных жанраў – каляндарна-абрадавых, сямейна-абрадавых, а таксама ў творах пазаабрадавай паэзіі.

Мэта даследавання – вызначыць асаблівасці функцыянавання моўных формул этыкету ў беларускіх народных песнях. Задачай даследавання з'явілася выяўленне семантычных, камунікатыўных і структурных адметнасцей этыкетных адзінак, ужытых у творах абрадавай і пазаабрадавай паэзіі.

Матэрыял і метады. *Матэрыялам працы паслужылі тэксты песенных твораў беларускай народнай вусна-паэтычнай творчасці. Метады даследавання – семантыка-стылістычны, дэскрыптыўны, класіфікацыйны, супастаўляльны, статыстычны.*

Вынікі і іх абмеркаванне. *У песнях каляндарна-абрадавай паэзіі шырокае распаўсюджанне атрымалі ўніверсальныя прывітанні, якія могуць ужывацца незалежна ад часу і абставінаў камунікатыўнай сітуацыі. Этыкетныя формулы прывітання ў сямейна-абрадавай паэзіі не перанасычаны дадатковымі прырашчэннямі – чым больш "свабоднае" свята, тым больш часта ўжываюцца ўніверсальныя этыкетныя адзінкі, а ролю канкрэтызатара бярэ на сябе зваротак. Асабліва гэта датычыцца твораў пазаабрадавай паэзіі.*

З этыкетных адзінак падзякі ў большасці выпадкаў ужываюцца нейтральныя, а эфект эмацыянальнасці дасягаецца за кошт розных прырашчэнняў: займеннікаў, звароткаў і г.д. Формулы падзякі ўжываюцца абмежавана, што звязана са спецыфікай твора, дзе патрэбна вытрымліваць рытм і рыфму.

Моўныя формулы этыкету для прашэння прабачэння прадстаўлены не вельмі шырока – у большасці выпадкаў гэта фармальнае прашэнне прабачэння. Сапраўдная віна ў творах амаль не прадстаўлена, а ў выпадку яе наяўнасці словы прабачэння гучаць з вуснаў трэціх асоб.

Заключэнне. *Такім чынам, сфера выкарыстання этыкетных адзінак у беларускіх народных песнях абмежавана пэўным канкрэтным прызначэннем песеннага твора, асаблівасцямі кампазіцыйнай будовы песень, патрабаванням рыфмы і рытму. У народных песнях ужываецца даволі вялікая колькасць універсальных адзінак моўнага этыкету. Павышаная эмацыянальнасць дасягаецца за кошт факультатыўных кампанентаў, дадатковых сэнсавых прырашчэнняў, паўтараў, указанняў на жэставае афармленне і інш. Стылістычную адметнасць народным твораў надаюць этыкетныя адзінкі, прадстаўленыя дыялектнымі словамі.*

Ключавыя словы: *сямейна-абрадавая паэзія, каляндарна-абрадавая паэзія, прывітанне, развітанне, падзяка, прабачэнне, просьба, этыкет, вобразнасць, камунікацыя, функцыянаванне.*

(Ученые записки. – 2021. – Том 33. – С. 136–145)

Speech Etiquette Formulae in Belarusian Folk Songs

Zimanski V.E.

Education Establishment "Vitebsk State P.M. Masherov University", Vitebsk

The speech etiquette formulae used in Belarusian folk songs are considered in this article. Particular attention is paid to the analysis of the structure of etiquette units, their semantic content, the possibility to solve communicative problems in the works of various song genres – calendar-ritual, family-ritual and in the works of non-ritual poetry.

The purpose of this research is to determine the features of the functioning of the speech etiquette formulae in Belarusian folk songs. The research task was the identification of the semantic, communicative and structural features of the etiquette units that were used in works of ritual and non-ritual poetry.

Material and methods. *The research material is the song texts of the Belarusian folk oral poetry. The following research methods were used: the semantic-stylistic, the descriptive, the method of classification, the comparative method and the statistical method.*

Findings and their discussion. In the songs of calendar-ritual poetry universal greeting, which can be used irrespective of time and circumstances of a communicative situation, became widespread. Etiquette formulae of greeting in family-ritual poetry are not oversaturated with additional augments – the more “free” the holiday is the more often universal etiquette units are used. The form of address performs the role of the concretization. This is especially true of non-ritual poetry.

The neutral etiquette units of gratitude are used in most cases and the effect of emotionality is achieved through various augments: pronouns, the forms of address, etc. The gratitude formulae are limited. This is due to the specificity of the work where you need to maintain rhythm and rhyme.

The speech etiquette formulae of the pleas for forgiveness are not very widely represented; in most cases it is a formal apology. The real guilt in the works is almost not represented and in its presence the words of apology are pronounced by a third party.

Conclusion. Thus, the sphere of use of etiquette units in Belarusian folk songs is limited to a specific purpose of the song, the features of the compositional song structure, the requirements or rhyme and rhythm. A rather large number of universal units of speech etiquette are used in folk songs. Increased emotionality is attained through complementary components, additional augments, iterations, signs of gesture and others. Etiquette units that the dialectal words represent give stylistic features of folk works.

Key words: family-ritual poetry, calendar-ritual poetry, greeting, farewell, gratitude, apology, request, etiquette, figurativeness, communication, functioning.

(Scientific notes. – 2021. – Vol. 33. – P. 136–145)

Маўленчая культура з’яўляецца адным з найважнейшых кампанентаў духоўнай культуры чалавека і грамадства. З усіх праяў культуры чалавека яна найбольш заўважаецца іншымі людзьмі.

Працэс любых моўных зносін будзеца на прымяненні пэўных правіл, галоўным прызначэннем якіх з’яўляецца дапамога ў выражэнні ветлівасці, культурнасці, у наданні маўленню адзнак пісьменнасці, лаканічнасці. Гэту функцыю выконваюць розныя формулы этыкету. Гаворка ідзе пра моўныя загадоўкі, фразы, стандартныя канструкцыі, якія сістэматычна ўжываюцца падчас зносін. Выкарыстанне тыповых формул садзейнічае выбудоўванню этыкетных сітуацый, звязаных з рознымі фактамі (псіхасацыяльнага, узроставага характару) і камунікацыйнымі сферамі.

Беларуская мова мае вельмі багаты лексічны склад. Беларускі народ за час свайго існавання выпрацаваў шмат сваіх адметных лексічных адзінак, у тым ліку і формул моўнага этыкету. Яны вызначаюцца сваёй мілагучнасцю, мяккасцю, добразычліваасцю. І дзе, як не ў вусных народных творах, можна атрымаць першыя навыкі выхавання. Мы атрымліваем іх з матчынай калыханкай, з першымі бабулінымі казкамі. Менавіта з гэтага пачынаецца выхаванне таго, што пазней будзе арганічна ўплецена ў паняцце “маўленчая культура чалавека”.

Мэта дадзенага даследавання – вызначыць асаблівасці функцыянавання моўных формул этыкету ў беларускіх народных песнях. Задачай даследавання з’явілася вызначэнне семантычных, камунікатыўных і структурных асаблівасцей этыкетных адзінак, ужытых у творах абрадавай і пазаабрадавай паэзіі.

Многія даследчыкі моўнага этыкету (Н. Фарманоўская, В. Васілевіч, І. Саўко і інш.) вялікую ўвагу надаюць непасрэдна камунікатыўнай сітуацыі, гэта значыць аналізуюць функцыянаванне этыкетных адзінак у залежнасці ад ступені знаёмства ці незнаёмства камунікантаў, іх узросту, сацыяльнай ролі, у залежнасці ад абставін – афіцыйных ці неафіцыйных і інш. [1–7].

Матэрыял і метады. Матэрыялам працы паслужылі тэксты песенных твораў беларускай на-

роднай вусна-паэтычнай творчасці. Метады даследавання – семантыка-стылістычны, дэскрыптыўны, класіфікацыйны, супастаўляльны, статыстычны.

Вынікі і іх абмеркаванне. Традыцыйна беларускія народныя песні падзяляюцца на некалькі тэматычных груп – у залежнасці ад мэтаў і абставін ужывання. У цэлым паэзія беларускага календара ўключае звыш дваццаці жанравых і групавых песенных разнавіднасцей.

Цыклізацыя каляндарна-абрадавай паэзіі абумоўлена кругазваротам у прыродзе, чаргаваннем пор года. Вылучаюць чатыры вялікія цыклы: веснавы, летні, асенні, зімовы. Кожнай пары года, кожнаму сезонна-вытворчаму перыяду характэрны адпаведныя абрады, звычаі, павер’і і песеннае суправаджэнне. Зімовы перыяд меў падрыхтоўчы характар: песні і абрады былі накіраваны на тое, каб загадзя паўплываць на будучы ўраджай. Веснавыя абрады і песні суправаджалі пачатак палявых работ, выган жывёлы на пашу. Асноўная тэматыка летніх песень – захаванне ўраджаю ў час выспявання. Асенні песенны перыяд тэматычна звязаны з уборкай ураджаю.

Значную частку песеннай лірыкі займаюць творы сямейна-абрадавай паэзіі. З даўніх часоў менавіта песні суправаджалі нашых продкаў у самыя важныя моманты жыцця: пры нараджэнні, хрышчэнні, заручынах, уступанні ў шлюб, смерці.

Асобнае месца займае пазаабрадавая паэзія – песні, якія спяваліся ў розны час, незалежна ад пары года ці пэўных сямейных абставінаў. Такія песенныя творы звычайна падзяляюцца на лірычныя, сямейныя, сацыяльна-бытавыя, балады і прыпеўкі.

Змест гэтых песень, часта пабудаваны ў форме маналогу ці дыялогу, дае каштоўны матэрыял для вызначэння культурных, моўных і сацыяльна-бытавых асаблівасцей як іх выканаўцаў, так і таго сацыяльнага акружэння, якое згадваецца ў песні, іх узаемаадносін, узаемапавагі, выяўлення персанальнага стаўлення да сітуацыі і да людзей, якія ў ёй удзельнічаюць. Не прэ-тэндуючы на поўны і ўсебаковы аналіз усіх магчымых камунікатыўных сітуацый па прычыне іх вялікай коль-

касці, з аднаго боку, і недастатковай прадстаўленасцю ў народных вусна-паэтычных творах – з другога, прадметам дадзенага аналізу мы вырашылі абраць наступныя этыкетныя формулы: прывітанне, развітанне, просьба, прабачэнне, падзяка. У гэтым артыкуле разгляд ужывання акрэсленых формул моўнага этыкету ў беларускіх народна-паэтычных творах праведзены ў залежнасці ад створаных песенным кантэкстам камунікатыўных сітуацый.

Ужыванне моўных формул этыкету ў сітуацыях “Прывітанне” і “Развітанне”. Прывітанне звычайна з’яўляецца ўступнай часткай для развіцця наступнай размовы, праводзіцца для ўсталявання кантакту паміж камунікантамі. Паводле этыкетных нормаў, камуніканты пры выбары пэўнай этыкетнай формулы ўлічваюць многія фактары (сацыяльны статус, узрост, ступень знаёмства, абставіны сустрэчы і інш.) і звычайна імкнуча прагназаваць наступнае развіццё дзеяння, разлічваюць на пэўную рэакцыю адрадата.

Рэалізацыя этыкетных формул прывітання ў творах абрадавай і пазаабрадавай лірыцы значна адрозніваецца ад звычайных бытавых штодзённых адносін. Песенны твор – гэта не спантанна выбудаваны ланцуг выказванняў. Кожны абрадавы ці пазаабрадавы твор мае сваё прызначэнне, ад якога ў большасці выпадкаў залежыць выбар кампанентаў пры стварэнне той ці іншай этыкетнай формулы.

Даследаванне паказала, што ў беларускіх народных песнях этыкетныя формулы прывітання складаюць 54% ад агульнай колькасці зафіксаваных моўных формул этыкету у прааналізаваных песенных творах. Тым самым яны займаюць дамінантнае становішча, з’яўляюцца самымі частотнымі.

Даследчыкі вылучаюць некалькі тыпаў прывітання, якія залежаць ад часу сустрэчы, мэты, якую ставіць перад сабой гаворачы, і інш. У песнях этыкетныя формулы часта выкарыстоўваюцца не адзінкава, а з прырашчэннямі, якія канкрэтызуюць камунікатыўную сітуацыю, утвараюць песенны рытм і рыфму: *“Добры вечар таму, хто ў етым даму. Святы вечар, хто ў етым даму”* [8, с. 11]. Падобнае прывітанне гучыць ў песнях зімовага цыклу, а менавіта ў перыяд каляд, калі калядоўшчыкі заходзілі ў двор і ўслаўлялі гаспадара, гаспадыню і іншых членаў сям’і, іх гаспадарку. Такая этыкетная формула прывітання багатая рознымі кампанентамі, якія дазваляюць стварыць своеасаблівы сінтэзаваны тып прывітання. Па-першае, у прыведзеным прыкладзе ёсць указанне на час сустрэчы (вечар), названы канкрэтныя адрасаты (таму, хто ў етым даму), канстатуецца і сама сітуацыя свята (святы вечар). Падобны выраз дазваляе меркаваць, што прывітанне дастасавана да канкрэтнай сітуацыі – свята: нелагічным было б яго выкарыстанне ў бытавых паўсядзённых зносінах. Хаця варта адзначыць, што першая яго частка “Добры вечар таму, хто ў етым даму” мае месца быць і ў штодзённым выкарыстанні. Знакавай у поўнай формуле з’яўляецца наяўнасць паўтору, які акцэнтуюе ўвагу на тых асобах, якім адрасаваны зварот –

“...таму, хто ў етым даму”. У песнях калядоўшчыкаў зазначаны і такі прыклад прывітання: *“Шчодры вечар, добры вечар!”* [9, с. 126]. Семантыка такога прывітання тлумачыцца асабліва сьвята: вечар павінен быць шчодрым на пачастункі, на дастатак у доме і інш.

За кошт ужывання пэўных звароткаў у калядных песенных творах зусім па-іншаму гучыць і простае прывітанне з пазначэннем часу сустрэчы: *“Ой, добры вечар, пане гаспадару!”* [9, с. 106]. Зваротак ідэалізуе адрасата, называючы яго панам, а клічная форма надае выказванню нацыянальную адметнасць. У цэлым жа і сам зваротак, і прывітанне гучаць урачыста ў адпаведнасці са святачнымі абставінамі. Асаблівае ўказанне на незвычайнасць абставінаў стварае наступнае прывітанне: *“Святы вечар, пані гаспадыня”* [9, с. 115]. Вітаючыся з гаспадарамі, калядоўшчыкі выбіраюць такія формы прывітання, якія канстатуюць пажаданне: *“Шчодры вечар да й добрым людзям!”* [9, с. 130].

Акрамя песень-пажаданняў, песень-вітаніяў, калядоўшчыкі выконвалі творы з пэўным абстрагаваным ад свята сюжэтам, але ў той жа час не абміналі вітаць сваіх слухачоў. У такім выпадку прывітанне магло гучаць як рэфрэн: *“Я ж тых татару мячом пасяку, Добры вечар, Я ж тую дзевачку за сябе вазьму, Добры вечар!”* [9, с. 136].

У такіх сюжэтных творах магло гучаць канкрэтнае прывітанне-пажаданне, якое вылучаюць некаторыя даследчыкі: *“Бог намажы тром таночкам... Усё дзевачкам мяшчаначкам”* [9, с. 153].

Такім чынам, калядныя песні характарызуюцца тым, што ў іх прысутнічаюць спецыяльныя формулы прывітання, якія прызначаны да канкрэтнай – святачнай – сітуацыі, пры гэтым дастасавана да канкрэтнага свята. Акрамя таго, маюць месца і ўніверсальныя этыкетныя адзінкі, якія выкарыстоўваюцца ў любы час і незалежна ад абставінаў. Для песень зімовага цыклу характэрна прысутнасць адных і тых жа тыпаў камунікантаў: пастаяннымі ўдзельнікамі моўнай сітуацыі з’яўляюцца калядоўшчыкі (госці) і гаспадары, да якіх яны завіталі.

Пасля зімовага цыклу пачыналіся веснавыя свята, якія таксама суправаджаліся песнямі і абрадамі. Так, гуканне вясны прадугледжвала ўжыванне песенных твораў, дзе сустракаліся зіма з вясной. І тут мы знаходзім прывітанні з указаннем на жэставае афармленне сітуацыі: *“Ой, чалом, чалом, ды цёплае лецечка!”* [9, с. 198]. З гісторыі мовы нам вядома, што чало азначае лоб. Гісторыя інфармуе нас і пра канкрэтныя сітуацыі, калі ўжываліся фразы, асабліва ў стараславянскай мове, тыпу “чалом б’ю”, што значыць кланяюся, прычым кланяюся нізка. У прыведзеным прыкладзе мы знаходзім адгалоскі гэтай традыцыі ў скарачонай форме – *чалом, чалом*. Прывітанне ўтрымлівае і называнне канкрэтнага адрасата – *цёплае лецечка*. Адказ на прывітанне адпаведны – прывітанне з пажаданнем здароўя: *“Ой, здарова была да халодная зімачка!”* [9, с. 198]. Перад намі дыялог галоўных персанажаў свята: зімы і вясны. Зразумела, што тут апісана не кан-

крэтная бытавая сітуацыя з рэальнымі камунікантамі, а з пэўнымі вобразамі. Гэта можна назваць яшчэ адной асаблівасцю песенных твораў і рэалізацыі ў іх моўнай этыкетнай сітуацыі. Можна адзначыць, што выбар названых этыкетных адзінак характарызуе статус персанажаў: зіма, якая страчвае свае правы і павінна пайсці, выкарыстоўвае прывітанне, якое ўказвае на паклон, нават калі ён праяўляецца толькі на словах. Адказ на прывітанне гучыць дастаткова ветліва, аднак адчуваецца “гаспадарскае слова” вясны, якое ўступае ў свае правы. Тым больш што пажаданне-прывітанне “здоровы была” гучыць некалькі фамільярна.

Важным для нашых продкаў было свята Юр’е, калі на пашу выганялі жывёлу. У песнях гэтага перыяду выканаўцы ўслаўлялі святога Юрыя, некаторыя з іх пачыналіся са звароту і прывітання: “*Юр’я! Вечар добры, Юр’я!*” [9, с. 221].

У валачобных песнях, якія выконваліся на Вялікдзень, таксама ўжывалася прывітанне, калі валачобнікі заходзілі да каго-небудзь, каб павіншаваць са святам. Сітуацыя падобная да той, якая складвалася на каляды, калі калядоўшчыкі віталі і віншавалі гаспадароў. Валачобнікі віталіся з усімі прысутнымі: “*Ой, чалом, чалом да добры вечар!*” [9, с. 240], ці, напрыклад, асобна віталі дачку гаспадара: “*Добры вечар, паненачка, гэі віно!*” [9, с. 265], незамужняй паненцы спявалі песні, якія маглі ўключаць пэўныя жанравыя сцэны і таксама ўтрымлівалі ў сабе формулы прывітання: “*Адзін ехаў дый паехаў, Другі ехаў – даў “дзень добры”, Трэці ехаў – “Да намажы Божа!...”*” [9, с. 267]. Зазначым, што валачобныя песні ўтрымліваюць больш простых этыкетных формулы прывітання, яны не нагужаны кампанентамі, якія характэрныя для калядных песень.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што веснавыя абрадавыя песні змяшчаюць больш універсальных этыкетных формулы прывітання, чым, напрыклад, песні зімовага цыклу. Тыповым з’яўляецца ўжыванне этыкетных адзінак прывітання, якія ўказваюць на час сустрэчы (*дзень, вечар*), прывітанняў з пажаданнямі (*да намажы Божа*), прывітанні, якія ўтрымліваюць жэставае афармленне (*чалом*). Уздзельнікамі камунікатывых сітуацый станавіліся валачобнікі (госці) і гаспадары, а таксама персанажы святаў (зіма і лета). Пэўныя песні веснавага цыклу выканаўцы (рэальныя асобы) адрасавалі персанажу свята (напрыклад, Юрыю).

Летні перыяд падразумявае спяванне жніўных песен. Цэлая група тэкстаў непасрэдна суправаджала абрад, выражала магічны кантакт жней з нівай. Пры гэтым сама семантыка вітання ўключала адначасова паняцці язычніцкія і хрысціянскія ў іх непарыўнай сэнсава-вобразнай сувязі ў старажытнай свядомасці. У песнях гэтага перыяду ўжываюцца ўніверсальныя этыкетныя формулы прывітання з указаннем на час сустрэчы: “*Добры дзень, Госпаду Богу, Жыту яраному, Хазяіну палявому!*” [9, с. 432]. У адказ магло гучаць прывітанне з пажаданем здароўя ў скарачонай форме:

– *Здароў, здароў, жнеі маладыя, сярпы залатыя!*” [9, с. 432]. У дадзеным выпадку песенны твор будзе адпаведнасці з сюжэтам выхаду жней у поле. Тут заключаецца пэўны абрадавы рытуал: жнеі перад працай вітаюць Бога, жыта і палявога гаспадара. Падобнае спяванне павінна было не толькі настроіць на працу – тым самым жнеі імкнуцца забяспечыць сабе падтрымку нейкіх звышсілаў, якія ў іх разуменні павінны былі паспрыяць добраму жніву. Пажаданне здароўя ў адказ з’яўлялася своеасаблівым гарантам таго, што іх прывітанне не засталася непачутым, было сведчаннем станоўчых адносінаў да суразмоўцы, вобразным праяўленнем благаславення на працу.

Як бачна, песні летняга перыяду змяшчаюць універсальныя этыкетныя адзінкі. Самі ж абрадавыя творы былі закліканы забяспечыць поспех у справе.

У цэлым песні каляндарна-абрадавай паэзіі насычаны моўнымі формуламі этыкету розных тыпаў. Адны з іх маюць канкрэтнае прызначэнне і ўжываюцца падчас пэўных святаў, такая іх выключнасць з’яўляецца паказальнай асаблівасцю, напрыклад, калядных і валачобных песень. Разам з тым шырокае распаўсюджанне атрымалі так званыя ўніверсальныя прывітанні, якія могуць ужывацца незалежна ад часу і абставінаў камунікатывых сітуацый.

Творы сямейна-абрадавай паэзіі выконваліся падчас нараджэння, хрэсьбінаў, вяселля. Своеасаблівымі прыкладамі сямейна-абрадавай паэзіі з’яўляюцца памінальна-пахавальныя галашэнні, якія нельга аднесці да песенных твораў, але нельга пакінуць іх па-за ўвагай, паколькі яны структурна падобныя да песень, а выконваліся з своеасаблівай працягласцю, нараспеў.

У сямейна-абрадавай паэзіі формула моўнага этыкету “прывітанне” прадстаўлена значна менш. Зразумела, што песні сямейна-абрадавай паэзіі маюць асобнае назначэнне. Для таго, каб у падобных песенных творах змяшчалася прывітанне, у творы павінен быць мець пэўны сюжэт, пэўная камунікатывая сітуацыя. Да такіх твораў можна аднесці вясельныя песні. Вяселле ў беларусаў праходзіла ў некалькі этапаў: сваты, заручыны, запоіны, развітанне касы і г.д. Працэс сватання не мог абысціся без вітальных песень. Звычайна ўжывалася этыкетная формула прывітання з указаннем на час сустрэчы і адпаведнымі звароткамі, якія канкрэтызавалі адрасатаў. У вясельных песнях сустракаем такія прыклады пры кантакце сватоў у перыяд сустрэчы: “*Добры вечар, добрыя людзі, чужэбіна...*” [8, с. 156]. Доказам таго, што прывітанне з’яўляецца ўводным кампанентам для развіцця наступнага дзеяння, можа быць наступны прыклад, у якім пасля прывітання і зваротку ідзе пытанне: “*Добры дзень жа вам, сваточки, ай, ці ждалі ж вы, ждалі нас у госці?*” [8, с. 204].

Вясельныя спевы беларускага фальклору нярэдка ўтрымлівалі сюжэты сірочага вяселля. Такія песенныя творы адрозніваюцца глыбокай душэўнасцю, насычаны перажываннямі, пачуццямі. Напрыклад,

у некаторых песнях сірата звярталася да памерлых бацькоў. Незвычайнай формай запрашэння сіратой бацькоў на вяселле з'яўляецца вітанне з імі, з магілай: *"Татулька мой, на магілку іду, татулька мой, дзень добры даю, татулька мой, жоўтаму пясочку..."* [10, с. 219]. Пэўную кампазіцыю твору надавалі паўторы: *"Мамачка родная, на барок усхаджу, на барок усхаджу, а дзень добры даю, а дзень добры даю, на вяселле заву"* [10, с. 218]. Падобныя прыклады вельмі эмацыянальныя, паколькі вітанне з памерлымі аналагічна вітанням з жывымі. Тут прасочваецца і немагчымасць поўнага змірэння са стратай, і горкая сірочая доля.

Такім чынам, этыкетныя формулы прывітання ў сямейна-абрадавай паэзіі не перанасычаны дадатковымі прырашчэннямі. У асноўным выкарыстоўваюцца ўніверсальныя формы прывітання, якія могуць ужывацца незалежна ад камунікатыўнай сітуацыі. Ролю канкрэтызатара бярэ на сябе зваротак.

Творы пазаабрадавай паэзіі выконваліся незалежна ад часу, сітуацыі, не падпарадкоўваліся каляндарнаму цыклу і пэўным святам. Беларусы, як сведчыць гісторыя, спявалі і ў горы, і ў радасці. Песня дазваляла даць волю эмоцыям. Паколькі падобныя песенныя творы не былі абмежаваныя канкрэтным прызначэннем, сітуацыяй, то і этыкетныя адзінкі, якія ўваходзілі ў іх склад, былі больш свабоднымі, універсальнымі. Прывітанні з указаннем на час сустрэчы гучаць у наступных прыкладах: *"Добры вечар, гаспадынька мая, ці здарова сямеюшка твая?"* [8, с. 231], *"Добры вечар, маці..."* [8, с. 249], *"Добры вечар, мая чарнабрыва!"* [11, с. 113]; *"Адзін казак каня вядзе, другі сядло вяжа... трэці стаіць пад аконцам, "Добры вечар" кажа."* [11, с. 147]. У прыведзеных радках прывітанні выконваюць сваю асноўную функцыю: з'яўляюцца важнымі элементамі камунікатыўнага акту, усталёўваюць кантакт, а таксама іх ужыванне звязана з праяўленнем вельмі адносін.

Разам з вышэйназванымі этыкетнымі формуламі ў пазаабрадавых творах выкарыстоўваюцца простыя прывітанні пажадання здароўя: *"Здароў, мой папаша. – Здароў, сын радной"* [8, с. 247]. Дарэчы, у прыведзеным прыкладзе мы назіраем рэалізацыю апелятыўнай функцыі моўнага этыкету, паколькі песенны твор утрымлівае не толькі прывітанне, але і адпаведны адказ на яго.

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што асабліва ўжывання моўных формулаў этыкету "прывітанне" ў беларускіх народных песнях з'яўляецца тое, што сфера выкарыстання ў іх выразна акрэслена. Гэта звязана з тым, што звычайна песні адной і той жа тэматычнай групы кампазіцыйна аднастайныя і змяшчаюць варыянты адной і той жа камунікатыўнай сітуацыі з пастаяннымі ўдзельнікамі, напрыклад, госці і гаспадары. Тым не менш, чым больш "свабоднае" свята, тым больш часта ўжываюцца ўніверсальныя этыкетныя адзінкі; асабліва гэта датычыцца твораў пазаабрадавай паэзіі.

Развітанне, як правіла, завяршае камунікатыўны акт суб'яднаў. У народных песнях гэта не абавязкова дыялог ці палілог, прычынай чаго можа быць насычанасць вобразаў, канкрэтнае прызначэнне песеннага твора. Некаторыя творы ўжо самі па сабе з'яўляюцца развітаннем, напрыклад галашэнні [12].

У прааналізаваных песенных творах этыкетныя формулы развітання складаюць 14% ад агульнай колькасці моўных формул этыкету, зафіксаваных у прааналізаваных творах абрадавай і пазаабрадавай паэзіі.

Вядома, што формулу развітання выкарыстоўваюць напрыканцы размовы, сустрэчы. Формула развітання з'яўляецца сведчаннем таго, што размова закончылася, камунікатыўны развітваюцца. Аднак, як мы вызначылі раней, моўны этыкет служыць для ўсталявання і падтрымкі кантакту. Тут можна зазначыць некаторае супярэчэнне. Але відавочна, што гэта не так, паколькі самі этыкетныя формулы развітання (некаторыя іх віды) накіраваны на працяг адносінаў у будучым; напрыклад, выраз "да сустрэчы" падразумявае, што камунікатыўны яшчэ сустрэнуцца.

Беларускія даследчыкі моўнага этыкету (В. Васілевіч, Т. Піваварчык, Т. Саўчук, М. Навумчык) вылучаюць некалькі тыпаў развітання: уласна развітанні, развітанні на ноч, развітанні з нябожчыкам. Уласна развітанні складаюцца з некалькіх відаў: універсальныя; развітанні, адрасаваныя тым, хто збіраецца ў дарогу; развітанні тым, хто застаецца [1; 13; 14].

Універсальныя развітанні не атрымалі шырокага распаўсюджвання ў песенных творах, тым не менш нам зафіксаваны развітанні, якія адрасаваны тым, хто ад'язджае, збіраецца ў дарогу. Шлях, дарога сімвалізавалі сабою пераход з "свайго" свету ў свет "чужы", патэнцыйна небяспечны, варожы. У такой сітуацыі формулы выконвалі функцыю абярэгаў у дарозе, і выступалі ў форме зычэнняў, напрыклад здароўя, доўгага жыцця: *"Бывайце здаровенькі, вы, малойчыкі, эй! Бывайце жывенькія, вы, казаченькі"* [11, с. 275]. У сваю чаргу той, хто адыходзіць ці ад'язджае, развітваецца з тымі, хто застаецца. У зафіксаваных прыкладах прасочваецца дваікі сэнс такога развітання, калі ўлічваць дыялектныя асаблівасці ўжытай этыкетнай адзінкі: *"Ад'язджае ад ганка: – Прашчай мяне, каханка, ад'язджае са двара: – Прашчай, мілая радня. Ад'язджае ад варт: – Прашчай мяне ўвесь народ"* [11, с. 312]. У прыведзеным прыкладзе той, хто ад'язджае, адначасова і развітваецца, і, магчыма, просіць прабачэння, прадбачачы тое, што наўрад ці вернецца. Чалавек, які збіраецца ў дарогу, выкарыстоўвае пры развітанні з тымі, хто застаецца, не толькі развітанні-зычэнні здароўя, але і іншыя кампаненты: *"Бывайце здаровы, блізкія суседзі, дзе я пахлюся, мяне не судзеце, спамінайце мяне добрымі славамі..."* [11, с. 179]. Такім чынам гаворачы турбуецца аб памяці, якую пакідае пасля сябе, таму і звяртаецца з просьбай не думаць пра яго блага, просіць успамінаць яго добрымі словамі.

Наступны прыклад утрымлівае ў сабе развітанне, якое быццам бы не закончана, але падаецца як канстатацыя факта: “*Сеў на каня, ды й паехаў, а дзяўчыну пакінуў. – Аставайся, маладзенька, аставайся ты адна*” [8, с. 220].

Такім чынам, уласна развітанні ў прааналізаваных творах не знайшлі свайго адлюстравання. Намі зафіксаваны этыкетныя формулы развітанняў-пажаданняў, развітанняў-прабачэнняў. На наш погляд, такая акалічнасць звязана з асаблівым прызначэннем песенных твораў, у якіх развітанне не знаходзіць свайго належнага месца ў якасці асноўнай адзінкі.

Само па сабе развітанне для нас – элементарнае, звыклае, аўтаматычнае дзеянне: мы не затрачваем ніякіх сілаў для канструявання фразы, а толькі карыстаемся гатовай формулай у залежнасці ад сітуацыі. Так, пры развітанні на ноч камунікант карыстаецца пэўнымі этыкетнымі адзінкамі, якія маюць сваё непасрэднае назначэнне – пажадаць добрай ночы.

Сітуацыя **развітання на ноч** цесна звязаная з уяўленнем пра ноч як час дзеяння цёмных сіл. Адзінкі, што выкарыстоўваюцца ў гэтай мікрасітуацыі, з’яўляюцца перш-наперш зычэннямі добрай (спакойнай) ночы. У народных песнях, якія цесна звязаны з абрадамі, такія развітанні выкарыстоўваюцца, каб задобрыць Бога, ураджаі, урадлівае поле: “*Ой, дабранач, шырокае поле. – На здароўе, жнейкі малады, сярпы залаты, на здароўе*” [8, с. 74], “*Дабранач Госпаду Богу, Жыту ядраному, Хацяіну палявому! – На здароўе, жнейкі маладыя, сярпы залатыя!*” [9, с. 432]. У прыведзеных дыялогах мы сустракаем і адказ на пажаданне добрай ночы ў выглядзе развітання – зычэння здароўя. Этыкетная адзінка “дабранач” з’яўляецца скарачонай формай словазлучэння “добрай ночы”. У агульным жа сітуацыя развітання на ноч мала прадстаўлена ў выбраных для аналізу творах. Думаецца, што прычынай таму з’яўляецца іх жанравая асаблівасць: вядома, што падобнымі этыкетнымі адзінкамі насычаны, напрыклад, калыханкі, аднак мы не бралі гэтыя творы для аналізу.

Формулы развітання з тым, хто памірае, а таксама з нябожчыкам з цягам часу страцілі першапачатковае выключна абрадавае значэнне, а набылі ўзамен значэнне этыкетнае, бо стэрэатыпна ўжываліся ў самых розных сітуацыях (напрыклад, развітанні з нябожчыкам на памінках, пры наведванні могілак, пры згадванні памерлага ў размове). Смерць у народных уяўленнях успрымалася як пераход з “гэтага” свету на “той” – месца, дзе знаходзяцца душы памерлых людзей. Асобную групу складаюць формулы **развітання з нябожчыкам**. Адыход у іншы свет успрымаўся як доўгі, вечны сон, таму нярэдка ў якасці развітання выкарыстоўваліся этыкетныя адзінкі, аналагічныя развітанням на ноч: “*Последнюю минуточку, последнюю гадзіначку я з тобой бачуся. Ох, дабранач, цётхна, дабранач мілая!*” [9, с. 335]. У той жа час вера ў існаванне жыцця і “на тым свеце” дазваляла спадзявацца на непазбежную сустрэчу з памерлым:

“*Мамка ж мая дарагая, да свідання, да свідання! Последняя цалаванне, последняя минуточка, мамка роднёнька, да свідання, да свідання...*” [9, с. 335]. Стылістычную адметнасць надае ўжыванне этыкетнай адзінкі ў дыялектнай форме: ужываецца лексема – калька з рускай мовы.

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што ў беларускім маўленні маецца вялікая колькасць разнастайных развітальных выразаў, але не ўсе яны знаходзяць адлюстраванне ў творах абрадавай і пазаабрадавай паэзіі. Гэта звязана са спецыфікай песеннага жанру, рамкі якога значна звужаны, не падразумяваюць наяўнасць і функцыянаванне этыкетных адзінак у моўных сітуацыях. Аднак ужыванне выяўленых моўных формул этыкету ў песнях дае нам уяўленне аб асноўных сітуацыях іх функцыянавання.

Падводзячы вынікі аналізу функцыянавання этыкетных формул прывітання і развітання ў паасобных творах абрадавай і пазаабрадавай лірыкі, можна адзначыць, што іх рэалізацыя мае пэўныя асаблівасці. Зразумела, што прывітанне і развітанне з’яўляюцца найбольш ужывальнымі ў моўным этыкеце пры штодзённых бытавых зносінах. У песенных творах падобныя этыкетныя адзінкі выкарыстоўваюцца абмежавана, іх выбар залежыць ад прызначэння пэўнага твора. Адны з іх ужываюцца выключна ў абрадавых песнях, якія выконваюцца падчас канкрэтнага свята і не могуць ужывацца ў іншых абставінах. Другія – з’яўляюцца ўніверсальнымі і прызначаны для ўжывання ў розных сітуацыях. Пытанне стылістычных законаў, залежнасць выбару этыкетнай адзінкі ад сацыяльнай ролі камунікантаў у песенных творах не з’яўляецца актуальным, паколькі моўныя формулы этыкету ў большасці сваёй нейтральныя. Так, пры вітанні з блізкім чалавекам, сваяком можа прагучаць фамільярнае “здароў”, якое, аднак, не выклікае крыўды, адмоўных пачуццяў, а, наадварот, указвае на блізкія, цёплыя адносіны. У большасці выпадкаў у якасці прывітанняў і паміж сваімі, і паміж чужымі людзьмі гучаць нейтральныя “добры дзень”, “добры вечар” і падобн. І прывітанні, і развітанні выкарыстоўваюцца ў народных творах у адпаведнасці з асноўнымі нормамаі моўнага этыкету. Праз іх функцыянаванне рэалізуюцца асноўныя функцыі моўнага этыкету: кантактная, апелятыўная, функцыя ветлівасці і інш.

Ужыванне моўных формул этыкету ў сітуацыях “Выказанне просьбы” і “Выказанне падзякі”.

Просьба – пабуджальнае моўнае дзеянне, якое звычайна выражаецца загадным ладам дзеясловаў: *Дайце мне, калі ласка...* [3, с. 71]. Просьба так ці іначай абцяжарвае, турбуе суб’ядніка, і гэта, як правіла, улічвае гаворачы. Па гэтай прычыне прасіць аб чым-небудзь без ужывання ветлівых словаў не прынята.

Для таго, каб папрасіць чалавека аб нейкай паслужы, гаворачаму неабходна выбраць правільныя словы, якія маглі б паўплываць на станоўчы вынік просьбы. У беларускай мове для гэтага служаць розныя лексічныя адзінкі, якія выкарыстоўваюцца паасобна ці

ва ўзаемадзейні з іншымі словамі: *калі ласка, дазвольце калі ласка, будзьце ласкавы, ці не маглі б вы аказаць паслугу* і г.д. Усе яны – неабходныя сродкі для выражэння просьбы. Як рэалізуецца гэтая іх функцыя ў народных песенных творах, дазволіць прасачыць аналіз наступных прыкладаў.

Этыкетныя формулы просьбы складаюць 12% ад агульнай колькасці моўных формул этыкету, вылучаных у прааналізаваных беларускіх народных песнях.

Выказванне просьбы носіць адметны характар. Можна сказаць, што выбраныя з тэкстаў прыклады не перанасычаны прынятымі этыкетнымі адзінкамі. Пры гэтым да просьбы ў шырокім сэнсе слова можна аднесці пытанні аб дазволе зрабіць што-небудзь. У такім выпадку могуць ужывацца характэрнае для беларускай мовы слова “дазволь” і яго дыялектны адпаведнік “пазволь”: “– *Пазволь, маці, удову браці, тады буду піць, гуляці*” [11, с. 104]; “*То пазволь мне, маці, явара зрубаці*” [11, с. 114]; “– *Дазволь жа мне, маці, калодзец капаці...*” [4, с. 299]. Як бачым з прыведзеных прыкладаў размова адбываецца ў сямейным асяроддзі, магчыма, гэта адна з прычын, па якой пры звароце не ўжываюцца больш ветлівыя формы тыпу “калі ласка”.

Вялікае значэнне для нашых продкаў мелі не толькі язычніцкія ўяўленні, але і вера ў Бога, таму абрадавыя песні часта ўтрымліваюць зварот з просьбаю да Бога. У такіх зваротах, як правіла, ужываецца лексічная адзінка “благаславі”, якую можна прымаць як сінонім слову “дазволь”: “*Благаславі, Божа, Божа мілы, Вясну прыгукаці*” [8, с. 31]; “*Благаславі, Божа, на ўзгорачку сесці, Вясну загукаці...*” [9, с. 189]. Благаслаўлення маглі прасіць і ў маці: “*Благаславі, маці, Вясну гукаць, у-у!*” [8, с. 32].

Наогул, песенныя творы беларускага народа вельмі насычаны рознымі просьбамі, якія звязаны з прашэннем дазволу ці іншымі сітуацыямі: “– *Пусці, мамачка, на раўчэй гуляць, Ой, лілюлюшкі, на раўчэй пагуляць*” [8, с. 28]; “– *Пусці, братко, мяне ў хату, ў хаце зіму зімаваці*” [8, с. 100]; “*А ў Марыінай горніцы ды напросіліся, Ці дасць нам сала, каб хазяйства добрае стала...*” [8, с. 41]; “*І стаў ён прасіць, прасіці, маліці: – Ня бей мяне, не губі мяне, скажу табе тры радасці*” [8, с. 48]; “*Дай жа, Божа, пагодачку, Дай на пашу работачку*” [8, с. 75]; “*Бабулька стаіць, дзіцятка дзяржыць, // А ў Бога долі просіць: // – Ай, Божухна-Збавіцелю, дай усе тры долі: // І грашовую, і збажовую, // І тую вяччанную.*” “*Калі ў каморы замкнёнай, просім цябе, сватанька, адамкнуць*” [8, с. 157]. Прыведзеныя прыклады дазваляюць гаварыць пра тое, што ў песнях галоўную ролю адыгрываюць не столькі ўжыванне этыкетных адзінак, колькі пэўны зваротак, інтанацыя, жэсты, якія і ўплываюць на вынік прашэння. Так, напрыклад, адзін з лірычных герояў кланяецца ў ногі: “*А ён тростачкай упіраецца, бабулі ў ножкі накланяецца: – А, бабулечка, ты, галубачка, ой хадзі ка мне ды і ў хатачку, перабаб майго ты й дзіцятачку*” [8, с. 112], у іншых творах гаворыцца, што герой просіць “шчырэсенька”: “*Просіць Бога шчырэсенька: // – Дай*

жа, Божа, маёй унучцы // Лягесенька, дабрэсенька, скарэсенька...” [10, с. 36]. Ужыванне памяншальна-ласкальных формаў звароту таксама сведчыць пра ветлівасць гаворачага, яго шчырасць: “– *Мядзведзечка, мой братачка, мядзведзечка, мой братачка, да пакалыхай маё дзіцятачка*” [8, с. 82]; “– *Прашу цябе, мамачка, прашу, родная, да мяне на вяселле ды сірочае.*” [10, с. 212]. У некаторых просьбах утрымліваюцца словы павагі: “*Прашу цябе, мая сваценька, да столу, // Маю з табою вялікую размову. // Прошу цябе, мая сваценька з павагі, // Штоб не было маёй дзіцяці знявагі...*” [8, с. 214].

Адной з самых ярскравых асаблівасцей можна лічыць просьбы, ці нават загады, у калядных песнях. Яны не толькі пазбаўлены этыкетных адзінак, але могуць нават утрымліваць пагрозу, зразумела, жартаўлівага сэнсу: “*Давай, баба, каўбасу, бо я хату растрасу!*” [9, с. 140].

Аналіз прыведзеных прыкладаў падмацоўвае наша сцвярджэнне, што песні з’яўляюцца даволі “вузкім” полем для ўжывання розных формул ветлівасці пры выказванні просьбы. Аднак гэта цалкам кампенсуецца ўжываннем самых розных формаў звароткаў, якія пазбаўляюць мову гаворачага адчування нявыхаванасці, грубасці ці няведання этыкетных нормаў.

Адказам на просьбу, а таксама пажаданне, запрашэнне, віншаванне і інш. з’яўляюцца словы *падзякі*. У беларускай мове самай ужывальнай этыкетнай формулай выказвання падзякі можна лічыць слова “Дзякуй”.

У прааналізаваных творах вылучаныя этыкетныя адзінкі падзякі складаюць 12% ад агульнай колькасці зафіксаваных моўных формул этыкету.

Выказванне падзякі – гэта элементарны жэст выхаванага чалавека пасля аказання яму нейкай паслугі ці здзяйснення нейкага ўчынку. Беларускія народныя песні не могуць не ўключыць у сябе такія этыкетныя адзінкі, паколькі многія з іх выконваюцца менавіта для гэтага. Падзяка звычайна выказваецца ў розных формах, этыкетныя формулы могуць быць разгорнутымі і простымі. Рэалізацыю іх у творах народнай паэзіі разгледзім на канкрэтных прыкладах.

Найбольшае распаўсюджванне моўная формула этыкету “падзяка” атрымала ў творах сямейна-абрадавай паэзіі, паколькі менавіта бацькам, родным выказвалася найбольшая падзяка за нараджэнне, за гадаванне і інш. Так, на хрэсьбінах магла прагучаць песня з наступнымі радкамі: “*Дзякуй таму кузняцу, што нам хрэсьбінкі скаваў*” [8, с. 121]. Тут выкарыстоўваецца простая форма падзякі, характэрная для беларусаў. Вялікая колькасць падобных этыкетных адзінак у песнях, якія суправаджалі вясельны абрад: “*Паехаў Іванка жаніцца, забыў матульцы пакланіцца. Вярнуўся з паўдарожанькі, скланіўся нізка ў ножанькі: – Дзякуй табе, матулька, што ты мяне маленькага ўзраціла*” [8, с. 142]; “*Мамачы скланілася: – Дзякуй, мамачка, дзякуй, родная...*” [8, с. 490]; “*Ганначку ўзялі, падзенькавалі: – Дзякуй, баценьку, за тваю дачку,...*”

[8, с. 119]. Акрамя характэрнага для беларусаў “дзякуй” некаторыя песні ўвабралі ў сябе спецыфічныя дыялектныя адзінкі, якія дазваляюць стварыць адметны стыль песеннага твора: “Дзінкавала Светачка свайму татухну, *Спасіба, спасіба, мой родны татухна...*” [8, с. 188]; “Дзенькую, ойчэньку, дзенькую” [10, с. 179]. Тут мы бачым уплыў рускай мовы і польскай, што, дарэчы, надае твору мясцовы каларыт, але не з’яўляецца нормай для беларускай мовы.

Выказванне падзякі было характэрным для памінальна-пахавальных галашэнняў, калі родныя выказвалі падзяку сваім памерлым родзічам, развітваючыся з імі назаўсёды: “Дзякуй табе, мамка, за тваё гадуваннейка...” [10, с. 312]; “Дарагі татачка, *дзякуй табе, што Вы з мамай нас выгадавалі, у пуць-дарогу выправілі... Дзякуй за ўсё, мой дарагі!*” [10, с. 312]; “...Мамка мая мілая, галубка сівенькая, // Ты там убачыш татку. // Раскажы ты яму, як мы жывём, // Як шкадуем яго і цябе і *дзякуем* Вам обоім, // Што выхавалі нас і ўнукаў // І памаглі выйсці на верную дарогу. // ...*Дзякуем* Вам, мае дарагія, мамка і татка!” [10, с. 337].

У большасці выпадкаў, як бачым, ужываюцца нейтральныя формулы падзякі, аднак эфект эмацыянальнасці дасягаецца за кошт розных прырашчэнняў: займеннікаў, звароткаў і г.д.

Аналіз дазволіў вылучыць асноўную адметнасць ужывання этыкетных адзінак выказвання падзякі ў беларускіх народных песнях: яны ўжываюцца вельмі абмежавана, што звязана са спецыфікай твора, дзе патрэбна вытрымліваць рытм і рыфму. Пры гэтым выкарыстаны і некаторыя русізмы і паланізмы, што звязана з дыялектнымі асаблівасцямі твораў.

Такім чынам, з пазіцыі моўніка, з асабістых назіранняў і ведання нормаў моўнага этыкету мы можам зазначыць, што для выказвання просьбы ці падзякі ў паўсядзённым жыцці маецца вялікая колькасць гатовых разнастайных формул моўнага этыкету. Аднак аналіз функцыянавання этыкетных адзінак у песенных творах дае нам права сцвярджаць, што песні не з’яўляюцца дастаткова шырокім фонам для рэалізацыі і паказу вялікай колькасці разнастайных прыкладаў ветлівасці. Асноўная прычына гэтага – абмежаванасць песенных жанраў пэўным назначэннем, рыфмай, рытмам, кампазіцыяй. У песнях назіраем такую асаблівасць: факт, напрыклад, падзякі прысутнічае, але для моўнага афармлення выкарыстоўваюцца аднатыпныя этыкетныя формулы. Гэта нельга лічыць сведчаннем беднасці мовы або няведання нашымі продкамі ветлівых форм – дадзеная акалічнасць з’яўляецца хутчэй асаблівасцю лірычных твораў абрадавай і пазаабрадавай паэзіі.

Ужыванне моўных формул этыкету ў сітуацыі “Выказванне прабачэння”. *Прабачэнне* – моўнае выражэнне выкуплення правіннасці. Папрасіць прабачэння за невялікі праступак, без тлумачэння самой віны, паколькі яна відавочная (некага ненаўмысна штурхнулі), дастаткова словамі “прабач”, “прабачце”, магчыма з ужываннем ветлівай формы “калі ласка”.

Калі ж віна дастаткова вялікая, то лагічнай ужыць этыкетную формулу “даруй”, “даруйце” [3, с. 70].

Этыкетныя формулы прабачэння складаюць 8% ад агульнай колькасці зафіксаваных у народных песнях моўных формул этыкету.

Словамі “выбачайце”, “выбачайце, калі ласка”, “прабач” і падобнымі мы звычайна пачынаем свой зварот да каго-небудзь ці выкарыстоўваем іх, каб папрасіць прабачэння за нейкі праступак ці калі адчуваем сваю віну або нейкую нялоўкасць перад іншымі людзьмі. Сэнс названых этыкетных адзінак у кожнай сітуацыі можа быць розным. Якую нагрузку дадзеныя выразы маюць у творах беларускай народнай паэзіі, разгледзім на канкрэтных прыкладах.

Словы прабачэння могуць выкарыстоўвацца, калі гаворачы не можа ці не хоча зрабіць нешта; тады іх ужываюць у якасці карэктнай адмовы: “*Ешце, дзеткі, йшчэ й мачайце, а на болей прабачайце*” [8, с. 101]; “*Калі на сына, калі на сына, магу я дастаці, калі на дачку, калі на дачку, прашу выбачаці*” [8, с. 112]. Папрасіць прабачэння можна на ўсякі выпадак і пры развітанні, каб тыя, хто застаецца, не трымалі на ад’язджаючага ніякага зла; тым самым чалавек як бы засцерагае сябе ад людскога і божага гневу ў дарозе, асабліва, калі яна мае быць доўгай: “*Ён на коніка садзіўся, нізенька схіліўся: – Выбачайце, суседзейкі, можа з кім сварыўся*” [8, с. 243]. Асаблівым указаннем на шчырасць выказвання з’яўляецца жэставае афармленне сітуацыі, якую мы назіраем у папярэднім прыкладзе – “*нізенька схіліўся*”. У некаторых выпадках можна прасіць прабачэння і за іншага чалавека: “*Маць сына ўпрашаець: – Прасці, сын, жане. – Цябе, маць, праішчаю, жане нікагда*” [8, с. 247]. Акцэнтаваць увагу на просьбе прабачыць можна з дапамогай паўтора, які даволі часта ўжываецца ў песенных творах: “*А й муж мой ты, яснае сонца, прасці, прасці маёй матачцы тое слоўца*” [11, с. 196]. Апошнія прыклады змяшчаюць этыкетную формулу прабачэння ў выглядзе дыялектнага слова *прасці*, што з’яўляецца стылістычнай асаблівасцю фальклорных твораў.

Такім чынам, мы бачым, што для прабачэння прабачэння выкарыстоўваюцца розныя этыкетныя адзінкі: *прабачайце, прашу выбачаці, выбачайце, прасці*. Выбар іх, зноў жа, абумоўлены спецыфікай твораў і абмежаванымі магчымасцямі больш шырокага выкарыстання. Стылістычна падобныя прабачэнні з’яўляюцца ў сваёй большасці нейтральнымі.

Аналіз вусна-паэтычных узораў беларускай народнай творчасці дазволіў выявіць і адрозненні ва ўжыванні ў іх моўных формул этыкету. Фальклорныя вылучаюцца традыцыйнасцю, уключанасцю ў працэс бытавання, шматразовай перадачы з вуснаў у вусны, ад пакалення да пакалення, устойлівасцю формы і зместу. Названыя асаблівасці ўплываюць і на функцыянаванне моўных формул этыкету.

Песні адрозніваюцца сваім прызначэннем, дзеляцца на пэўныя тэматычныя групы, аднесенасць да іх і падвызначае звычайна змест песенных твораў.

Адны з іх прызваны вітаць гаспадароў ці нейкае свята (калядныя і валачобныя), у такім выпадку ў іх рэалізуюцца спецыяльныя ці ўніверсальныя прывітанні (*добры вечар, шчодры вечар, святы вечар, Хрыстос уваскрос* і пад.); іншыя песні змяшчаюць сюжэт развітання. У песнях этыкетныя адзінкі эмацыянальныя развітання ўжыты ў памяншальна-ласкальнай форме; экспрэсіўныя, стылістычна афарбаваныя часта сустракаюцца ў дыялектнай форме (*бывайце здаровенькі, праішчайце, бывайце жывенькія* і інш.). Для песенных твораў характэрна ўжыванне паўтораў, этыкетныя адзінкі дапаўняюцца выклічнікамі ці часціцамі. Асаблівае эмацыянальнае напам'янтаванне надаюць ім звароткі ў розных формах (*ой, чалом, чалом, да цяпла лецечка*).

Песенныя творы амаль цалкам пазбаўлены ўключэння ветлівых словаў пры выказванні просьбы, абмяжоўваюцца ўжываннем дзеясловаў у клічнай (загаднай) форме; тым не менш многія з іх змяшчаюць слова “дазволь” у якасці прашэння. Такая абмежаванасць, на наш погляд, апраўдана наяўнасцю ў песенных творах рыфмы, рытма, асаблівасцямі кампазіцыі. Пры гэтым дадатковыя кампаненты (паўторы, звароткі, прырашчэнні і інш.) надаюць выказванням эмацыянальнасці і экспрэсіўнасць, “разбаўляюць” звычайныя этыкетныя адзінкі, робяць іх гучанне вобразным, непаўторным, паэтычным.

Словы падзякі звычайна ўваходзяць у склад твораў сямейна-абрадавай паэзіі. Гэта зразумела, паколькі вясельныя творы прадстаўлены вялікай колькасцю зваротаў да родных бацькі, маці са словамі падзякі. У гэтым сэнсе этыкетныя адзінкі ў сваёй большасці прадстаўлены формулай “*дзякуй*”. Стылістычную адметнасць твораў надаюць дыялектныя формулы этыкету (*дзенькую, спасіба*). Моўныя формулы этыкету для прашэння прабачэння прадстаўлены не вельмі шырока, ужываюцца такія этыкетныя адзінкі, як *прашу выбачаці, выбачайце, прабачайце, прасці*. У большасці выпадкаў гэта фармальнае прашэнне прабачэння (пры ад’ездзе ў дарогу, пры немагчымасці задаволіць нечую просьбу і пад.). Сапраўдная віна ў творах амаль не прадстаўлена, а ў выпадку яе наяўнасці словы прабачэння гучаць з вуснаў трэціх асоб (*прасці сын жане*).

З вышэйсказанага можна зрабіць выснову, што ў песенных творах рэдка калі розныя сітуацыі адлюстраваны ў адным сюжэце, напрыклад, прывітанне і развітанне, падзяка і прабачэнне і інш. Бадай, самым універсальным з’яўляецца ўжыванне просьбы, аднак не ва ўсіх выпадках у склад выказвання ўваходзяць этыкетныя адзінкі. Можна адзначыць, што ўжытая моўная формула этыкету ў залежнасці ад сітуацыі (прывітанне, развітанне, просьба, падзяка і інш.) прадвызначаецца прызначэннем песеннага твора.

Статыстычны аналіз функцыянавання моўных формул этыкету ў беларускіх народных песнях паказвае, што дамінантнае становішча займаюць этыкетныя адзінкі прывітання – 54% ад агульнай колькасці зафіксаваных моўных формул у народных песнях.

Развітання складаюць 14% ад агульнай колькасці моўных формул этыкету. Па 12% прыходзіцца на долю такіх этыкетных адзінак, як просьба і падзяка. Самая малаколькасная – 8% ад агульнай колькасці моўных формул этыкету – з’яўляецца група моўных формул прашэння прабачэння.

Заклучэнне. У выніку аналізу функцыянавання моўных формул этыкету ў песенных творах беларускага народа можна зрабіць пэўныя вывады.

Сфера выкарыстання этыкетных адзінак у беларускіх народных песнях значна звужана, абмежавана некаторымі фактарамі: пэўным канкрэтным прызначэннем песеннага твора, асаблівасцямі кампазіцыйнай будовы песень, патрабаванням у адпаведнасці з рыфмай і рытмам.

Беларускія народныя песні характарызуюцца прысутнасцю пастаянных камунікантаў. Напрыклад, калі гэта калядныя ці велікодныя песні, то ў якасці адрасантаў і адрасатаў выступаюць звычайна госці (калядоўшчыкі, валачобнікі) і гаспадары (члены пэўнай сям’і). Як правіла, абрадавыя песні ў гэтым выпадку выконваюць госці. Яны вітаюць гаспадароў і іх дзяцей, віншуюць са святам. Іх зварот, урачыстыя песні накіраваны на дасягненне пэўнай мэты. Звычайна пасля спеваў калядоўшчыкі і валачобнікі атрымлівалі розныя пачастункі, што абумоўлівала змест песень. У каляндарна-абрадавых песнях камунікантамі выступаюць рэальныя асобы і адухоўленыя прадметы прыроднага асяроддзя – жнеі, касцы, дождж, сонца, колас, ніва, вясна, лета, зіма, сцюжа і г.д.

Песенныя творы канкрэтнага прызначэння ўтрымліваюць і асаблівыя моўныя формулы этыкету, якія не маглі ўжывацца па-за святам. Тут можна адзначыць, што некаторыя іх часткі перайшлі ў бытавыя паўсядзённыя зносіны, устойліва зафіксаваліся і працягваюць функцыянаваць у іх, напрыклад: *Добры вечар таму, хто ў гэтым даму*.

У народных песнях ужываецца дастаткова вялікая колькасць універсальных адзінак моўнага этыкету: *добры дзень, прабач, выбачайце, дзякуй, дабранач* і г.д. Павышаная эмацыянальнасць, якая наогул характэрна для песень, дасягаецца за кошт факультатывных кампанентаў, дадатковых сэнсавых прырашчэнняў, паўтораў, указанняў на жэставае афармленне і інш. Так, вялікае значэнне для стварэння экспрэсіўнасці маюць звароткі і формы (памяншальна-ласкальныя, клічныя і г.д.), ужытыя пры моўных формулах этыкету.

Стылістычную адметнасць народным твораў надаюць этыкетныя адзінкі, прадстаўленыя дыялектнымі словамі: *спасіба, да свідання, прасці, дзенькую* і інш., а таксама ўжыванне спецыфічных форм: *прашу прабачаці, выбачаці* і інш.

У цэлым ужыванне моўных формул этыкету ў беларускіх народных песнях адпавядае прынятым у грамадстве этыкетным нормам і могуць служыць прыкладам пры вывучэнні асноў ветлівых зносінаў, тым больш што песенныя творы адрозніваюцца павышанай запамінальнасцю за кошт рыфмы і простых сюжэтных ліній.

Літаратура

1. Васілевіч, В.А. Сітуацыя развітання ў беларускім маўленчым этыкеце / В.А. Васілевіч, Т.А. Піваварчык // Роднае слова. – 2000. – № 1. – С. 31–33.
2. Саўко, І. Калі ласка! Дзякуй! Добры дзень! / У. Саўко // Роднае слова. – 1998. – № 7. – С. 24–27.
3. Формановская, Н.И. Вы сказали «Здравствуйте»: Речевой этикет в нашем общении / Н.И. Формановская. – М., 1989. – 160 с.
4. Формановская, Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения / Н.И. Формановская. – М.: Наука, 1998. – 290 с.
5. Формановская, Н.И. Обиходные обращения и поэтическая обращенность / Н.И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 2009. – № 1. – С. 61–64.
6. Формановская, Н.И. Речевое действие и деятель / Н.И. Формановская // Русская речь. – 2008. – № 3. – С. 40–46.
7. Формановская, Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методологический аспекты / Н.И. Формановская. – М., 1987. – 291 с.
8. Анталогія беларускай народнай песні і прыпеўкі / уклад. і прадм. А. Цігаўца. – Мінск: Ураджай, 2001. – 352 с.
9. Ліс, А.С. Каляндарна-абрадавая паэзія / А.С. Ліс, А.І. Гурскі, В.М. Шарая, У.М. Сівіцкі; навук. рэд. А.С. Фядосік. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – 515 с.
10. Фядосік, А.С. Сямейна-абрадавая паэзія. Народны тэатр / А.С. Фядосік, А.С. Емяльянаў, У.М. Сысоеў, М.А. Каладзінскі; навук. рэд. К.П. Кабашнікаў. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – 422 с.
11. Гурскі, А.І. Пазаабрадавая паэзія / А.І. Гурскі, Г.А. Пятроўская, Л.М. Салавей; навук. рэд. А.С. Фядосік. – Мінск: Беларус. навука, 2002. – 564 с.
12. Сысоеў, У.М. Беларуская пахавальная абраднасць / У.М. Сысоеў. – Мінск, 1995. – 186 с.
13. Навумчык, М.І. Вучымся вітацца: урок развіцця мовы ў VII класе / М.І. Навумчык // Роднае слова. – 2002. – № 1. – С. 75–77.
14. Васілевіч, В.А. Чаму і як мы вітаемся / В.А. Васілевіч // Роднае слова. – 1999. – № 8. – С. 72–77.

Паступіў у рэдакцыю 16.01.2021